

He left his mark on state control theory and local history research and eventually fell victim to unjust repression. A thorough examination of M. M. Pavlov-Silvansky's life and work promises to add new dimensions to the early development of legal research at the All-Ukrainian Academy of Sciences and to begin the process of restoring justice concerning the jurist and his scholarly contributions.

The aim of the article. This article seeks to reconstruct the researcher's biography scientifically, as well as to clarify and assess his scientific legacy.

Results. Utilizing archival and other sources, we have reconstructed the scientific biography of the researcher. This includes compiling genealogical data on his closest relatives, characterizing his pre-revolutionary work, detailing his contributions to the development of academic legal studies, and his influence on the cultural and educational spheres in Lubny, Poltava region. The study also covers his life and activities after leaving Ukraine and the circumstances surrounding the unlawfully initiated criminal case against him.

Conclusion. While M. M. Pavlov-Silvansky may not be ranked among the most illustrious legal scholars, he was unquestionably a talented scientist, a pioneer who personally laid the organizational and methodological foundations for further research of customary law in Ukraine. He offered valuable insights on several aspects of enhancing domestic state and legal institutions, and made significant contributions to the cultural and educational prosperity of his hometown, Lubny. Nonetheless, there are notable gaps in his biography, especially concerning the final years of his life and the circumstances of his death, which future generations of researchers will need to elucidate.

Key words: Ukraine, All-Ukrainian Academy of Sciences, the Commission of Customary (folk) Law, History of Jurisprudence, Customary Law, Pavlov-Silvansky M. M., scientific biography, unlawful repression.

DOI: 10.33663/0869-2491-2024-35-299-305

УДК 340; 340.11; 342.11.7

Т. І. БОНДАРУК,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*
ORCID: 0000-0003-0566-9857

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОСЛАВНОЇ СКЛАДОВОЇ ДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ МОСКОВІЇ (XIV–XVII СТ.)

Розглядаються деякі аспекти становлення та інституціонування православ'я та його роль у державному режимі Московії. Висвітлюються першопочатки московського / російського православ'я й основні аспекти процесу набуття автокефалії московської православної церкви (1488) та утворення московського патріархату (1589). Виокремлюються три стадії процесу. Розглядаються відповідні ідеології, зокрема, авторства Філофея (1523–1524) «Москва – Третій Рим».

Стверджується, що становлення і розвиток московського православ'я відбувалися у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності між владою і церквою відповідно до візантійського принципу «симфонії».

Ключові слова: державний режим, Московія, Москва – Третій Рим, православ'я, «руський мір».

Bondaruk Tetiana. Some aspects of the Orthodox component of the state regime of Muscovy (XIV–XVII centuries)

Some aspects of the formation and institutionalization of Orthodoxy and its role in the state regime of Muscovy are considered. The beginnings of Moscow / Russian Orthodoxy and the main points of the process of acquiring autocephaly of the Moscow Orthodox Church (1488) and the formation of the Moscow Patriarchate (1589) are covered. Three stages are distinguished. Relevant ideologies are considered, in particular the authorship of Filofeys (1523–1524) «Moscow – the Third Rome».

It is argued that the formation and development of Moscow Orthodoxy took place in a close relationship and interdependence between the government and the church in accordance with the Byzantine principle of «symphony».

Key words: state regime, Muscovia, Moscow – the Third Rome, Orthodoxy, «Ruskiy mir».

Актуальність теми. Протидія російській агресії, метою якої є знищення української держави, зумовлює потребу аналізу рашизму як тоталітарної ідеології та практики, фундаментом якого є історія, культура, православ'я та їх відображення в державно-правових процесах. Путінська «війна за минуле» передувала війні за територію України та є її суттєвим фактором, а сповіду-

* **Bondaruk Tetiana**, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Senior Research Officer

вана загарбниками історична схема «русской історії» має значний пролонгований руйнівний потенціал. Відповідно це спонукає до переосмислення й багатьох історико-правових процесів і явищ, насамперед тих, які становлять історичне тло расизму. Зокрема, актуальним є розгляд становлення та інституціонування православ'я та його ролі в державному режимі Московії. Адже, як зазначає Т. Євсєєва, церковна історія – а в даному випадку її церковно-державна проєкція – для православної свідомості не просто спадщина. Це живий процес, що постійно триває, відтворюється, повторюється й моделює історичну перспективу¹.

Огляд літератури за тематикою дослідження. Дослідженню становлення московської православної церкви присвячено значний масив праць, серед яких виокремимо доробки П. Ніколаєвського, І. Власовського, О. Саган, Макарія (Булгакова), А. Карташова, Н. Сініциної, Я. Лур'є та ін. Авторами сучасних досліджень є Ю. Мицик, В. Клос, Д. Гордієнко, І. Преловська, Л. Кисляк, І. Коваль, А. Кучера, Т. Євсєєва та ін. Водночас спеціальної уваги до московського православ'я як складової державного режиму в історіографії не приділялося.

Постановка проблеми. Православ'я пропонується розглядати як елемент державного режиму Московії XIV–XVII ст., який базувався на візантійському принципі «симфонії», згідно з яким церква, народ і влада становлять одне ціле.

Метою статті є розгляд основних етапів інституційного та ідеологічного оформлення московського православ'я як складової державного режиму Московії.

Виклад основного матеріалу. Першопочатки московського / російського православ'я співвідносять з «посіданням на столи» у східних землях Русі представників династії Рюриковичів. Так, до складу канонізованої 1039 р. Константинопольським патріархом Київської митрополії до ординського панування (1240) на Русі-Україні входило 16 єпархій, зокрема в містах Галичі і Луцьку. Водночас уже в роки правління Володимира та діяльності перших київських митрополитів св. Михаїла (988–92) та Леонтія (992–1008) виникають єпархії на території сучасної Росії: Новгородська (перший єпископ Йоаким Корсунянин (992–1030), Ростовська (перший єпископ Феодор (992), які були складовою частиною Київської митрополії. Згодом (на поч. XIII ст.) з'явилися Володимиро-Суздальська і Рязанська єпархії та ін. Постійні загрози Києву з боку Улуса зумовили перенесення митрополичої кафедри на безпечніші східні терени. Кирило II і Максим (1283–1305) перебувають здебільшого у Володимирі на Клязьмі, а Петро (1308–26) та Феогност (1328–53) – у Москві². У процесі утворення та зміцнення Московії, що відбувалися як у протистоянні, так і у взаємодії з Золотою Ордою, фізична присутність київських митрополитів на кафедрах її міст стала суттєвим аргументом для здобуття автокефальної церкви у Великому князівстві Московському. Така автокефалія місцевої церкви встановлена актом 1448 р., внаслідок якого в юрис-

дикції московського митрополита опинилися східні єпархії колишньої єдиної Київської митрополії. Яскравою ілюстрацією таких тенденцій є діяльність висвяченого передусім на Київську митрополію грека Фотія (1410), який посів московську кафедру та обраного митрополитом Київським і Литовським на соборі в Новоградку Григорія Цамбалака (1415).

Фотій і Цамбалак презентували протилежні типи церковних ієрархів: сповідувані Фотієм загальноприйняті у середньовіччі канони і правила церковного життя та послання, написані ним у жанрі дисциплінарних вказівок, різко відрізнялися від творів Цамбалака, в яких актуалізовувалися Корпус Ареопagitик, творіння Григорія Нісського, Іоанна Дамаскіна та Симеона Нового Богослова (т. зв. другий південнослов'янський вплив) і взорувалися на кращі зразки киеворуської проповіді³. Можна зазначити, що Фотієва суво-ра канонічність на понад 200 років стала визначальною ознакою для життя Московського патріархату з усіма його стагнаційними нормами управління.

Де-юре процес становлення самостійної православної церкви в Московії завершився 1589 р., коли константинопольський патріарх Єремія II Транос під час тривалого візиту (утримання) до Москви визнав її тодішнього московського митрополита Йова патріархом. Після Переяславського договору (1654) цар Олексій Михайлович і Московський патріархат висунули претензії на Київську митрополію, яка на порушення церковних канонів була включена до складу Московського патріархату (1686). Гарантована їй при цьому широка автономія уже через кілька років була грубо порушена. Її територія була суттєво зменшена, права та привілеї ліквідовані, а зрештою Київська митрополія перетворена на рядову єпархію Московського патріархату.

Отже, у становленні московського православ'я можна виокремити три стадії: 1) децентралізація київської митрополії через посідання київськими митрополитами кафедр у містах, які були під протекторатом Золотої Орди (насамперед Ростов, Володимир на Клязьмі, Москва) (до 1448); 2) формування двох течій візантійського східного православ'я – московського православ'я навколо московського митрополита та руського православ'я – навколо митрополита Київського, Галицького та всієї Русі (др. пол. XIV–XVI ст., причому Московська православна церква у 1448–1589 рр. не мала офіційного визнання свого статусу, а статус патріархату отримала 1588 р.); 3) поглинання київської митрополії Московським патріархатом (др. пол. XVI – др. пол. XVII ст.).

Як зазначалося, московське православ'я усталювалося разом зі створенням єдиної централізованої Московської держави, легітимності якій значною мірою додавали київські митрополити, що посідали відповідні кафедри. Іншими важливими чинниками її легітимації та посилення державних амбіцій були захоплення турками Константинополя (1453), що спричинило падіння Візантійської імперії та одруження великого московського князя Івана III з Софією Палеолог (1472) – племінницею останнього візантійського імпера-

тора, який посприяв незалеженню Великого князівства Московського від Орди.

Шлюб з Софією, хоча й не давав московському князю юридичних або фактичних підстав для претензій на успадкування Візантійського престолу, став приводом перебрати на себе роль захисника православ'я як очільника єдиної православної держави («государь за христьянство хочет стояти»), а московській церкві вивиститися у православному світі. Водночас у цей період ідея спадковості Москви від Візантії як християнської православної імперії стає державотворчою.

Можна стверджувати, що взаємовигідний симбіоз держави і церкви спричинив постанову Московії як теократичної держави, основною ознакою якої є взаємне визнання і погоджена (у різні способи) взаємодія світської і церковної влади³. На рівні ідей відповідна симфонія виникає наприкінці XV – на початку XVI ст. і втілюється у концепціях «Новий Ізраїль», «Свята Русь» тощо, суть яких зводилася до одного: що лише московське «древнє благочестя» дарує спасіння і що лише Московія гідна назви християнської держави. Одним із перших виснував таку тезу Московський митрополит Зосима (1490–1494) у публіцистичній передмові «Сповідання про Пасхалію на восьму тисячу літ», у якій «старий» Константинополь не порівнювався, а поступався центральним місцем «новому» Константинополю – Москві⁴.

Вважається, що ідея про *translatio imperii* (перехід імперії) від Риму і Візантії до Московського царства виникла за часів князя Василя III (1505–1533), а 1547 р. Іван Грозний узяв собі титул царя та озвучив претензії на політичне наступництво від римських цезарів. Та ще на початку XVI ст. така ідея була обґрунтована історично й теологічно в концепції Філофея (1523–1524). За його твердженням, перший Рим загинув через прихильність до язичництва, другий Рим – Візантія – через примирення з католицизмом, третій Рим – Москва (під Москвою, зазначає Філофей, розуміється не так конкретне місто, як державу і московську церкву) – стоятиме вічно через вірність православ'ю, а четвертому не бути⁵. Проповідуючи Візантійський симфонічний ідеал християнської держави, Філофей наголошував на сильній, суворій і справедливій світській царській владі, беззастережному підкоренні їй підданих і статусі Московії як єдиної істинної християнської держави, у житті якої повною мірою повинні втілитися канони православної віри⁶.

Поширена в усіх християнських країнах теорія «Риму, що триває» в поєднанні з ідеєю богообраності Московії стали основою для православного месіанства, яке еволюціонувало від ізоляціоністського (лише ми спасемося) до експансіоністського (понесемо спасіння всім). Своє закріплення ця ідея отримала в «Покладеній грамоті» (1589), підготовленій до утвердження московського патріаршества: «У тобі, благочестивому царі, Дух Святий перебуває [...] древній Рим упав аполінарієвою ерессю, а другий Рим – Константинополь перебуває у володінні онуків агарянських, безбожних турків. Твоє ж, о благочестивий царю, велике Російське царство, Третій Рим,

благочестям всіх перевершує, і ти єдиний під небесом християнський цар іменуєшся у всьому всесвіті»⁷.

Так майже через сторіччя здетонувала ідея старця Філофея Псковського, якнайкраще надаючись для проголошення надсвітового значення Московії. Вона ж стає основою ще одного програмового та вже світського твору «Повість о зачалі Москви» (близько 1610) і вже цілком визначена: Московія – світова монархія, а її правитель – Божий обранець⁸.

Уже Олексій Михайлович прагнув до відродження Візантійської імперії з центром у Москві як вселенської монархії, що об'єднує в єдину державу всіх православних, а царівна Софія вступає 1686 р. до Священної ліги проти Туреччини та понад усе ставить боротьбу за визволення «гнаних православних».

Висновки. Отже, становлення і розвиток московського православ'я відбувалися у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності між владою і церквою. Можна погодитися з І. Бальжик, що релігійно-політичні відносини в Московії присутні не в якихось окремих сферах життя, а системно охоплюють собою всі соціальні взаємодії, зумовлюючи теократичний характер державності⁹. Візантійський принцип «симфонії» – щонайтіснішої співпраці релігійної і світської влади був основою державного режиму Московії. Наслідком такої співпраці стали самодержавна традиція і практика сакралізації правителя, особливий напіврелігійний статус Москви та поява позакасової ідеології «Москва – Третій Рим», яка стала вихідною для подальших ідеологічних обрамлень внутрішньої і зовнішньої політики російської держави. Зокрема, на ній базувалися уварівська формула «самодержавство, православ'я, народність» та ключовий концепт російської національної ідеї – концепт «руського міра», який завжди був ідеологічним виправданням російського шовінізму, імперіалізму і військової агресії¹⁰, а сьогодні став фундаментом рашизму. Протидія рашизму, який являє собою форму особливого месіанської самосвідомості російського суспільства як суспільства традиціоналістського і квазірелігійного¹¹, в умовах, коли Кремлем щораз висуваються дедалі примарніші версії «руської історії», зумовлює подальшу дослідницьку увагу до його фундаментальних вихідних чинників, серед яких московське православ'я відіграє центральну роль.

1. Євсєєва Т. Російський православний месіанізм як базовий архетип політичної культури творців «світової революції». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. 17. С. 115–137. 2. Мицик Ю. А. Московський патріархат. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Moskovskiy_patriarkhat 3. Шуміло С. Григорій Цамбалак як антагоніст митрополита Фотія Київського та спадкоємець киеворуських літературних традицій. *Сіверянський літопис*, 2020. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/173316/10-Shumilo.pdf?sequence=1> 4. 1492 г. Митрополита Зосими извещение о пасхалии на осьмую тысячу лет. Русская историческая библиотека, изда-

ваемая Археографической комиссией. СПб., 1880. Т. VI. 5. Малинин В. Старец Слезарова монастыря Филофей и его послание. Киев, 1901. 6. Докл. див.: Моисеенко Л. М. Відображення міфу «Москва – Третій Рим» в політиці Росії: історіографія проблеми. *Гуманітарний вісник*. Число 32. Вип. 16. С. 165–176. 7. Покладена грамота про заснування Росії патріаршества. 1589, травень. Архівна копія від 6 січня 2019 року на Wayback Machine. 8. Гаухман М. Сеанси читання «Нової імперської історії Північної Євразії: шлях до Третього Риму». URL: <https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/seansy-chytannia-nii-pche-6/> 9. Бальжик І. А. Відносини держави і церкви: «симфонія» влад. дис. ... канд. юрид. наук. спец. 12.00.01. Одеса, 2007. С. 12. 10. Гирич І. «Русский мир»: від концепту «Москва – Третій Рим» до рашизму. URL: <https://www.prostir.ua/?blogs=russkij-mir-vid-kontseptu-moskva-tretij-rym-do-rashyzmu> 11. Громов С. Три джерела і 100 мільйонів складових рашизму. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statii/tri-dzherela-i-100-milioniv-skladovikh-rashizmu-chastina-iii-rezultati-roztinu/>

References

1. Yevsieieva T. Rosiiskiy pravoslavnyi mesianizm yak bazoviy arkhetyt politychnoi kultury tvortsiv «svitovoi revoliutsii». *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 2007. 17. S. 115–137 [ukr.] 2. Mytsyk Yu. A. Moskovskiy patriarkhat. Entsiklopediia istorii Ukrainy: T. 7: Mi-O / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Nauk. dumka, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Moskovskiy_patriarkhat (ostannii perehliad: 08.04.2024) [ukr.] 3. Shumilo S. Hryhorii Tsambalak yak antohonist mytropolita Fotiia Kyivskoho ta spadkoiemets kyievoruskykh literaturnykh tradytsii. *Siverianskyi litopys*, 2020. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/173316/10-Shumilo.pdf?sequence=1> [ukr.] 4. 1492 h. Mytropolita Zosymy yzveshchenie o paskhaliy na osmuiu tisiachu let. Russkaia ystorycheskaia byblioteka, yzdavaemaia Arkheohrafycheskoi komysseyi. SPb., 1880. T. VI [rus.] 5. Malinin V. Startets Yeleazarova monastiria Filofei ta yoho poslannia. Kyiv, 1901 [rus.] 6. Detalnishe dyv.: Moisieienko L. M. Vidobrazhennia mifu «Moskva – Tretii Rym v politytsii Rosii: istoriografiiia problemy. *Humanitarnyi visnyk*. Chyslo 32. Vyp. 16. S. 165–176. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/1569/1/19.pdf> [ukr.] 7. Pokladena hramota pro zasnuvannia Rosii patriarshestva. 1589, traven. Arkhivna kopiia vid 6 sichnia 2019 roku na Wayback Machine [rus.] 8. Haukhman M. Seansy chytannia «Novoi imperskoi istorii Pivnichnoi Yevrazii: shliakh do Tretoho Rymu». URL: <https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/seansy-chytannia-nii-pche-6/> [ukr.] 9. Balzhyk I. A. Vidnosyny derzhavy i tserkvy: «symfonia vlad. Dys. ... kand. yuryd. nauk Spetsialnist 12.00.01. Odesa, 2007. S. 12. [ukr.] 10. Hyrych I. Russkii mir»: vid kontseptu «Moskva – tretii Rym» do rashyzmu. URL: <https://www.prostir.ua/?blogs=russkij-mir-vid-kontseptu-moskva-tretij-rym-do-rashyzmu> [ukr.] 11. Hromov S. Try dzherela i 100 milioniv skladovykh rashyzmu. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statii/tri-dzherela-i-100-milioniv-skladovikh-rashizmu-chastina-iii-rezultati-roztinu/> [ukr.]

Bondaruk Tetiana. Some aspects of the Orthodox component of the state regime of Muscovii (XIV–XVII centuries)

Introduction. Counteraction to Russian aggression, the goal of which is the destruction of the Ukrainian state, necessitates the analysis of racism as a totalitarian ideology and practice, the foundation of which is history, culture, Orthodoxy and their reflection in state-legal processes.

The aim of the article is a consideration of the main stages of the institutional and ideological design of Moscow Orthodoxy as a component of the state regime of Muscovii.

Results. The beginnings of Moscow/Russian Orthodoxy are associated with the «sitting at the tables» of representatives of the Rurik dynasty in the eastern lands of Rus'. In the process of the formation and strengthening of Muscovii, which took place both in opposition and in cooperation with the Golden Horde, the physical presence of Kyiv metropolitans in the cathedrals of its cities became a significant argument for the acquisition of an autocephalous church in the Grand Duchy of Moscow. It was established by the act of 1448, as a result of which the eastern dioceses of the former single Kyiv Metropolitanate came under the jurisdiction of the Metropolitan of Moscow.

The de jure process of establishing an independent Orthodox Church in Muscovii ended in 1589, when Patriarch of Constantinople Jeremiah II Tranos, during a long visit (stay) to Moscow, recognized its then Metropolitan Job of Moscow as its patriarch.

Three stages are distinguished: the decentralization of the Kyiv metropolis due to the holding of chairs by the Kyiv metropolitans in the cities that were under the protectorate of the Golden Horde (primarily Rostov, Volodymyr na Klyazma, Moscow) (until 1448), the formation of two currents of Byzantine-Eastern Orthodoxy – Moscow Orthodoxy around the Metropolitan of Moscow and Rus'ian Orthodoxy – around the Metropolitan of Kyiv, Galicia and All Rus' (second half XIV–XVI centuries, and the Moscow Orthodox Church from 1448 to 1589 did not have official recognition of its status, and received the status of patriarchy in 1588), absorption of the Kyiv Metropolitanate by the Moscow Patriarchate (second half of the XVI – second half of the XVII century).

It is claimed that the mutually beneficial symbiosis of the state and the church caused the emergence of Muscovii as a theocratic state, the concepts of «New Israel», «Holy Russia», etc. At the beginning of the 16th century the concept of Philofey (1523–1524) – «Moscow – the Third Rome» – appeared, which became the basis for Orthodox messianism. Aleksey Mykhailovich was already striving for the revival of the Byzantine Empire with its center in Moscow as a universal monarchy uniting all the Orthodox into a single state, and in 1686, Tsarina Sofia joined the Holy League against Turkey and, above all else, put the fight for the liberation of the «persecuted Orthodox».

Conclusions. The formation and development of Moscow Orthodoxy took place in a close relationship and interdependence between the government and the church. The Byzantine principle of «symphony» – the closest cooperation between religious and secular authorities was the basis of the state regime of Muscovii. The result of such cooperation was the autocratic tradition and practice of the sacralization of the ruler, the special semi-religious status of Moscow and the emergence of the timeless ideology «Moscow – the Third Rome», which became the starting point for further ideological frameworks of the internal and foreign policy of the Russian state. In particular, it was based on the Uvarov formula «autocracy, Orthodoxy, nationality» and the key concept of the Russian national idea embodied in racism – the concept of «Ruskiy mir».

Key words: state regime, Muscovia, Moscow – the Third Rome, Orthodoxy, «Ruskiy mir».